

Obecność polskich humanistów w środowisku „Annales” w okresie komunizmu

Większość badaczy bez zastrzeżeń przyjmuje stwierdzenie, że w okresie komunizmu kontakty polskich humanistów, a szczególnie historyków, z francuskim środowiskiem „Annales” (które można najprościej zdefiniować jako ogół pracowników paryskiej VI Sekcji École Pratique des Hautes Études – EPHE, przemianowanej w 1975 r. na École des Hautes Études en Sciences Sociales – EHESS¹) miały charakter szczególny i wyjątkowy. Tezę tę, której słuszności nie umniejsza nawet fakt, że owa szczególność bardzo często urasta do miana mitu, najłatwiej udowodnić przez ukazanie liczby stypendiów, jaką rokrocznie, począwszy od 1956 r., annaliści przyznawali swym polskim kolegom. Przekraczała ona kilkakrotnie limity obowiązujące inne kraje bloku wschodniego. Równie znaczącym przejawem owej wyjątkowości jest niezwykle aktywność polskich badaczy w środowisku „Annales”. Przejawiała się ona zarówno w liczbie artykułów drukowanych w periodyku „Annales”, jak i w obecności polskich uczonych w strukturach VI Sekcji École Pratique des Hautes Études.

Polscy badacze na łamach „Annales”

Jak zauważa Krzysztof Pomian za Branislavą Tenenti i Mauricem Arnouldem, Polacy byli pierwszymi humanistami z Europy Wschodniej, którzy opublikowali swoje teksty w „Annales” po 1945 r. Według danych tych badaczy nastąpiło to w 1958 r. (w przypadku Czechosłowacji w 1962 r., Bułgarii – 1963 r., Rumunii – 1964 r., a Węgier – 1966 r.)². Jak widać w tabeli nr 1, polscy uczeni opublikowali łącznie 46 tekstów. Autorami więcej niż jednego artykułu w tym piśmie byli: Ignacy Sachs (ale uczony ten stał się potem emigrantem), Irena Turnau, Teresa Dunin-Wąsowicz, Andrzej Wyczański, Celina Bobińska, Jerzy Topolski, Bronisław Geremek, Witold Kula, Marian Małowist i Bronisław Baczko. Po jednym tekście napisało prawie trzydziestu uczonych, w olbrzymiej większości historyków: Emmanuel Rostworowski, Irena Gieysztorowa, Stanisław Lorentz, Janusz Kolendo, Stanisław Hoszowski, Witold Hensel, Marian Henryk Serejski, Andrzej Zajączkowski, Helena Madurowicz, Antoni Podraza, Jan Reychman, Anna Wąsowicz, Zbigniew Żabiński, Mariusz Kulczykowski, Karol Górski, Maria Dembińska, Michał Tymowski, Adam Nahlik, Janusz Tazbir, Karol Modzelewski, Jacek Banaszkiewicz, Stanisław

¹ VI Séction de l'École Pratique des Hautes Études (VI Sekcja Wyższej Szkoły Nauk Stosowanych) powstała w 1947 r. *De facto* była całkowicie niezależną instytucją i zmiana z 1975 r. na EHESS (Wyższą Szkołę Nauk Społecznych) sankcjonowała tylko istniejącą sytuację. École skupiała w swym systemie nauczania ogół nauk społecznych i humanistycznych (historia, ekonomia, socjologia, antropologia, demografia, archeologia, psychologia, lingwistyka, prawo, a nawet elementy matematyki), ze szczególnym naciskiem na interdyscyplinarne nauki historyczne.

² K. Pomian, *The impact of the Annales School in Eastern Europe*, „Review” 1978, nr 3/4, s. 101; M. Arnould, *Vingt années d'histoire économique et sociale. Table analytique des „Annales” fondées par Marc Bloch et Lucien Febvre (1929–1948)*, Paris 1953; B. Tenenti, *Vingt années d'histoire et de sciences humaines. Table analytique des Annales (1949–1968)*, Paris 1972.

Bylina, Henryk Samsonowicz, Lech Leciejewicz, Stanisław Tabaczyński. Niemal wszyscy byli stypendystami École. Do listy tej nie wliczyłem emigranta Krzysztofa Pomiana.

Tabela 1. Polacy na łamach „Annales” w latach 1945–1990 (bez emigrantów)

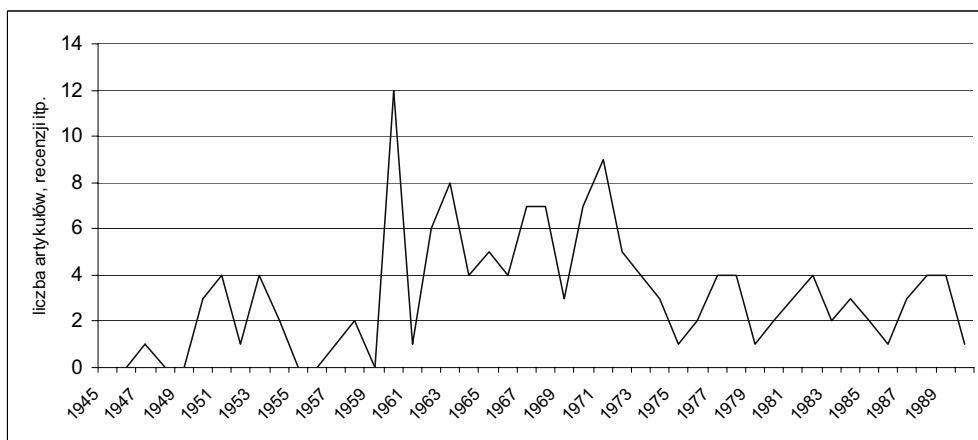
KWARTALNIK							
Rok	Artykuły	Livres reçus/signalées	Choix des Annales	Livres recensées	Comptes rendus/notes brèves	Polaków w danym roku	Bez „livres reçus”
1945	0	0	-	0	-	0	0
1946	0	1	-	0	-	1	0
1947	0	1	-	1	-	2	1
1948	0	2	-	0	0	2	0
1949	0	-	-	-	0	0	0
1950	0	0	-	-	3	3	3
1951	0	-	-	-	4	4	4
1952	0	0	-	1	-	1	1
1953	0	2 (+1)	-	4	-	6 (+1)	4
1954	0	3	-	1 (+1)	-	4 (+1)	2
1955	0	0	-	0	-	0	0
1956	0	0	-	0	-	0	0
1957	0	1	-	1	-	2	1
1958	2	1	-	0	-	3	2
1959	0	1	-	0	-	1	0
DWUMIESIĘCZNIK							
1960	5	3	-	4	3	15	12
1961	1	5	-	0	-	6	1
1962	4	3	-	2	-	9	6
1963	4	3	-	3	1	10	8
1964	0 (+1)	16	-	2	1	19 (+1)	4
1965	2	8	-	2	1	13	5
1966	2	12	1	1	0	16	4
1967	0	9 (+1)	2	5	0	15 (+1)	7
1968	1	12	2	4	0	19	7
1969	2	7	0	-	1	10	3
1970	3	-	1	-	3	7	7
1971	4 (+1)	5	2	1	1	13 (+1)	9
1972	1	-	1	0	3	5	5
1973	1	0	-	2	1	4	4
1974	2	8	0	0	1	11	3
1975	0	-	0	1	0	1	1
1976	0	8	2	0	0	10	2
1977	0	6	2	2	0	10	4
1978	1	0	2	1	0	4	4
1979	0	2	1	0	0	3	1
1980	1	1	1	0	-	4	2
1981	0	4	0	3	-	7	3

1982	3	5 (+1)	0	1	0	9 (+1)	4
1983	0	1	1	1	0	3	2
1984	1	2	0	2	0	5	3
1985	0	1	2	0	-	3	2
1986	1	3	0	0	-	4	1
1987	1	3	2	0	-	6	3
1988	1	4	0	3	-	8	4
1989	1	1	0	3	-	5	4
1990	0	0	0	1	-	1	1
RAZEM	46	147	22	75		290	143
1945–1955	0	10	0		15	25	15
1956–1970	27	82	6		34	149	67
1971–1990	19	55	16		26	116	61

Źródło: Roczniki „Annales” z lat 1945–1990. Wyjaśnienie znaczenia poszczególnych rubryk znajduje się w tekście.

Zjawiska ujęte w tabeli wyraźniej obrazuje poniższy wykres. W celu wyeliminowania przypadkowych, niekonsekwentnie występujących i w sumie niewiele mówiących liczb kategorii „livres reçus” („otrzymane książki”), wzięto pod uwagę dane z ostatniej rubryki tabeli.

Wykres 1. Obecność Polaków na łamach „Annales” w latach 1945–1990

Źródło: Roczniki „Annales” z lat 1945–1990.

Tworzenie tabeli i wykresu obrazujących obecność polskich badaczy na łamach „Annales” napotykało różnorakie problemy. Dla tego francuskiego periodyku charakterystyczna jest pewna uciążliwa niekonsekwencja: artykuły polskich historyków publikowano w różnych rubrykach, w związku z czym były one bardzo nierówne pod względem długości. Niekiedy w rubrykach „Vie scientifique” („Życie naukowe”), „Notes critiques” („Notki krytyczne”) czy podobnych ukazywały się krótsze teksty, które trudno sklasyfikować na równi z artykułami przewodnimi danego numeru. Dlatego część tych prac umieszczałem w rubryce „notes brèves” („krótkie notki”), ukazującej się bardziej regularnie od początku lat sześćdziesiątych, zawierającej na ogół jeszcze krótsze, kilkuakapitowe wypowiedzi. Rubryka ta kryje w sobie też taką trudność, że bardzo często wypowiadali się tutaj Francuzi, komentując jakąś polską publikację – w takiej

sytuacji klasyfikowałem tekst w kategorii recenzji. Jeśli zaś jakiś Polak pisał recenzję książki niepolskiej, to klasyfikowałem to jako „note brève”: w takiej sytuacji chodzi o sam fakt napisania recenzji, a nie o recenzowaną książkę. Rzecz jasna zabieg taki zawiera w sobie dużą dozę sztuczności. Ponadto rubryki „livres recensés” („recenzowane książki”) i „comptes-rendus” („streszczenia”) często nachodziły na siebie, a podziały nie były stosowane konsekwentnie – równie dobrze można je traktować jako jedną kategorię.

Inną cechą szczególną „Annales” były częste zmiany nazw rubryk i „przemeblowania” pisma, implikujące czasem pojawianie się nowych działów, jak choćby „choix des Annales” („wybór Annales”) – dlatego też przez wiele lat w tej rubryce widnieje symbol „-”. Aby tabela była przejrzysta, starałem się łączyć różne działy w jedną kategorię. Warto również zauważyć, że wraz ze zwiększeniem częstotliwości ukazywania się pisma zwiększała się zarazem jego objętość, co mogło wpływać na wzrost liczby artykułów z Polski.

Należy zarazem podkreślić specyfikę rubryki „livres reçus”. Wydaje się, że w dziale tym umieszczano pozycje bez szczególnej selekcji i bardzo przypadkowo. Można tam znaleźć polskie prace opublikowane po polsku, których na pewno nikt z annalistów nie przeczytał, jak np. *Samodzielność finansowa przedsiębiorstwa państwowego* Elżbiety Czerwińskiej (w roczniku 1964). Dlatego duża liczba polskich książek zamieszczanych w tej rubryce nie może służyć do wyciągania szerszych wniosków. Za to rubryka „livres recensés/comptes rendus” ma większe znaczenie: znajomość polskiego we Francji była nieporównywalnie mniejsza niż francuskiego w Polsce, dlatego takie streszczenia – wobec nikłego poziomu tłumaczeń – mogły być jedyną drogą dla francuskiego badacza do zapoznania się z pracą polskiego kolegi.

Cyfry w nawiasach dotyczą książek francuskich traktujących o Polsce. W obliczeniach nie notowano prac polskich historyków emigracyjnych (często nie da się zresztą jednoznacznie zakwalifikować danej osoby), gdyż trudno taką obecność zaliczyć do przejawów współpracy polsko-francuskiej. Przeprowadzona analiza nie zagłębia się także w treść wszystkich artykułów opublikowanych w latach 1945–1990 na łamach „Annales”. Dlatego też nie zostały uwzględnione prace cytowane w treści poszczególnych artykułów (z wyjątkiem tych tekstów autorów francuskich, które były poświęcone Polsce), co na pewno stanowi poważne ograniczenie. Mimo niedokładności badań można jednoznacznie stwierdzić, że najczęściej Polacy publikowali swe teksty w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych.

Warto rozwinąć zaznaczony wątek szczególnej roli Polaków na tle innych państw wschodnich. Zjawisko to dobrze oddaje tabela nr 2, która nie tylko rozszerza nasze spojrzenie badawcze na cały region krajów demokracji ludowej, ale też znacząco uzupełnia dokładność danych otrzymanych na podstawie dotychczas przedstawionych obliczeń.

Tabela 2. Historycy Europy Wschodniej na łamach „Annales” w latach 1929–1939 i 1958–1968

	1929–1939						1958–1968					
	Bułgarii	Czechosłowacji	Węgier	Polski	Rumunii	Razem	Bułgarii	Czechosłowacji	Węgier	Polski	Rumunii	Razem
Teksty dotyczące lub pisane przez autorów z:	3	18	16	42	19	98	2	14	16	90	26	148
Recenzje prac autorów z:	1	11	11	23	16	61	1	6	10	50	17	84
Recenzowane artykuły/książki*:	1	13	13	71	22	117	1	8	10	107	18	144

Recenzje pisane przez autorów z:	0	3	3	5	0	12	0	0	0	13	1	14
Artykuły pisane przez autorów z:	0	2	2	1	1	6	1	1	4	24	1	31
Autorzy z:	0	2	2	2	1	9	1	1	5	26	2	35
Łączna liczba stron recenzji pisanych przez autorów z:	0	11	9	17	0	37	0	0	0	47	3	50
Łączna liczba stron artykułów pisanych przez autorów z:	0	3	19	6	18	46	25	28	91	322	4	470

* Sens rubryki niejasny.

Obliczenia zostały oparte na tabelach umieszczonych w cytowanym artykule Krzysztofa Pomiana o wpływie annalistów na historiografię państw demokracji ludowych (*The Impact of the Annales School...*, s. 101). Zmieniłem nieco, uwzględniając zresztą uwagi samego autora, prezentowany tam przedział czasowy, dostosowując go do warunków historycznych Europy Wschodniej (II wojna światowa, stalinizacja).

Przewaga Polski uwidacznia się zarówno w jednym, jak i drugim okresie, niemniej przed wojną nie występowała ona na poziomie liczby autorów oraz artykułów i recenzji pisanych przez badaczy z Europy Wschodniej. Po wojnie dominacja historyków polskich była już uderzająca i widoczna w każdym elemencie. Bardzo ciekawe, że o ile w przypadku Czechosłowacji udział w „Annales” spadł, a w przypadku Rumunii i Węgier pozostał stabilny, o tyle w wypadku Polski doszło do prawdziwej eksplozji kontaktów. Wyjaśnienia tego fenomenu należy szukać głównie w czynnikach politycznych i koniunkturalnych, a w mniejszym stopniu w szczególnej „jakości” polskiej historiografii: w końcu najważniejsze kategorie tabeli (autorzy, artykuły i recenzje) pokazują, że międzywojenny start był porównywalny. Co więcej, przepaść między Polską a Węgrami znacznie zmniejsza podany przez Pomiana fakt, że historycy węgierscy swoje 91 stron napisali w trzy lata (30 na rok), zaś Polacy – 369 stron w 11 lat (36 rocznie)³. To dowód na to, że ściśle kontakty z Polakami brały się głównie stąd, że istniały możliwości ich utrzymywania. Na Węgrzech po 1956 r. były one znacznie mniejsze, co zmieniło się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Na podstawie ramowego programu współpracy między École a PAN i Ministerstwem Szkolnictwa Wyższego na lata 1957–1965 można spojrzeć na obecność Polaków w środowisku „Annales” z nieco innego punktu widzenia. Program ów zawiera listę 27 artykułów polskich badaczy, które zostały wydane w ramach publikacji VI Sekcji w latach 1958–1963. Aż 21 z nich ukazało się w „Annales”, a więc widnieje w naszej tabeli. Ponadto w „Cahiers d’Études Africaines” ukazały się cztery teksty (Tadeusza Lewickiego, Stefana Strelcyńskiego i dwukrotnie Andrzeja Zajęczkowskiego), w „Cahiers du Monde Russe et Soviétique” – dwa (dwukrotnie Tadeusza Lewickiego) oraz jeden w „Études rurales” (Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej)⁴.

Polscy humaniści rzecz jasna publikowali swoje teksty również poza periodykami VI Sekcji. Zjawisko to wymaga jednak odrębnej analizy. Mimo całej wybiórczości powyższych rozważań

³ K. Pomian, *The Impact of the Annales School...*, s. 104.

⁴ Archiwum EHESS, Zbiory Clemensa Hellera (1957–1972), CPOCH 37, Program współpracy naukowej między VI Sekcją EPHE, Polską Akademią Nauk i Ministerstwem Szkolnictwa Wyższego w ramach programu wymiany i współpracy kulturalno-naukowej między Francją a Polską w latach 1957–1965, [1966 r. ?], b.p.

zaryzykowałbym poparte innymi badaniami⁵ stwierdzenie, że „Annales” były najważniejszym odbiorcą polskich tekstów i najszerszym forum ich prezentowania.

Polscy uczeni w strukturach École – „polska katedra”

Jednym z przejawów współpracy intelektualnej polskich humanistów ze środowiskiem „Annales” było uczestnictwo tych pierwszych w systemie nauczania École. Nie mam w tym miejscu na myśli przypadków emigracji (Krzysztof Pomian, Ignacy Sachs, Czesław Bobrowski czy Ludwik Stomma), ale regularną obecność badaczy z Polski w funkcjonowaniu szkoły. Najwyraźniej objawiła się ona w postaci „polskiej katedry”, noszącej szumną nazwę Ośrodka Cywilizacji Polskiej (szybko porzuconą), w ramach której polscy uczeni, jako *directeurs d'études associés* („profesorowie stowarzyszeni”), prowadzili „zwykłe” zajęcia wpisane do programu studiów paryskiej placówki. Jednocześnie zjawisko to nie występowało w odwrotnym kierunku: francuscy przybysze co najwyżej wygłaszali gościnne odczyty w PAN czy na uczelniach. To wyraźny przejaw niesymetryczności obustronnych kontaktów.

Pierwszym *directeur d'études* na „polskiej katedrze”, a zarazem formalnie dyrektorem Ośrodka Cywilizacji Polskiej, został Marian Małowist. Prowadził on zajęcia w roku akademickim 1958/1959 („Handel bałtycki w okresie od XV do XVIII w.”). Rozpoczął je praktycznie dopiero w styczniu 1959 r.⁶ Jako dyrektor ośrodka nie miał wielu zadań: centrum jako materialna placówka praktycznie nie istniało, w każdym razie nie pozostała po nim pamięć wśród późniejszego kierownictwa EHESS⁷. W ten sposób nie zrealizowano jednego z postanowień polsko-francuskiego protokołu kulturalnego z 1958 r., nakazującego utworzenie takiej instytucji. VI Sekcja zinterpretowała to zalecenie minimalistycznie, fundując etat polskiego *directeur d'études*. Z materiałów Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego wynika, że kilka lat później powstał tam projekt utworzenia Centrum Kultury Polskiej przy Sorbonie⁸. Tworzenie „wirtualnych” centrów badawczych było zresztą cechą charakterystyczną dla struktur École w tamtym okresie. Nominacja każdego niemal *directeur d'études* oznaczała formalne utworzenie nowego *centre*, które albo – jak w przypadku polskim – ograniczało się do prowadzenia zajęć przez nowo mianowanego, albo było szybko wchłaniane przez większe ośrodki. W wypadku historii taką jednostką był przede wszystkim Ośrodek Badań Historycznych (Centre des Recherches Historiques, CRH) oraz pozostałe dziewięć większych centrów badawczych w ramach Sekcji Historii École. Rzadko takie centrum stawało się rzeczywistym, ale niewielkim, na wpół autonomicznym ośrodkiem⁹.

Następcą Małowista został również historyk Bohdan Suchodolski, prowadzący zajęcia z zakresu historii idei w XVIII w. (temat mało „annalistyczny”) albo w okresie od października 1959 do września 1960 r., albo między styczniem a wrześniem tego roku¹⁰. Przez pierwsze dziewięć

⁵ P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty polskich historyków z francuskim środowiskiem „Annales” w latach 1945–1989*, Warszawa 2009 (w druku).

⁶ Archiwum EHESS, Zbiory Clemensa Hellera (1957–1972), CPCH 37, Budżet Centrum Badań Polskich, [1960 r.], b.p.

⁷ Zob. np. Nieautoryzowany wywiad z prof. Jacques'em Revelem, 2 II 2005 r.

⁸ Archiwum PRL, Departament Prasy i Informacji, Zespół 21, w. 37, t. 518, Notatka z konferencji odbytej 10 XI 1959 r. w obecności Eugenii Krassowskiej w sprawie współpracy polsko-francuskiej w zakresie szkolnictwa wyższego, [1959 r.], b.p.

⁹ L. Raphael, *Le Centre de recherches historiques de 1949 à 1975*, „Cahiers du Centre de recherches historiques” 1993, t. 10, s. 13.

¹⁰ Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Profesorowie polscy, Bohdan Suchodolski, Decyzja MSZ (Ministère des Affaires Étrangères, MAE), 28 VII 1959 r., b.p.

miesiący 1961 r. funkcję wykładowcy sprawował Zygmunt Rybicki. Pierwotnie miał rozpocząć zajęcia jeszcze w październiku 1960 r.¹¹ Od października do grudnia 1961 r. polskim *directeur d'études* był Stefan Kieniewicz, a od stycznia do września 1962 r. – Bogusław Leśnodorski¹². Jak widać, pierwotna idea, by jeden uczony prowadził zajęcia w całym roku akademickim szybko przestała być realizowana – trudno było znaleźć wartościowego kandydata, który mógłby wyjechać na tak długo. Podobnie było w kolejnym roku, kiedy przybyli dwaj ekonomiści: Jerzy Tepicht¹³ oraz Czesław Bobrowski¹⁴.

W latach 1963–1968 wrócono do zapraszania tylko jednego uczonego na cały rok, choć w praktyce nie zawsze wykładali oni od października do czerwca (września). Między styczniem a wrześniem 1964 r. „polską katedrę” reprezentował Witold Kula. Prowadził on zajęcia „Funkcjonowanie gospodarki polskiej (XVI w. – pierwsza połowa XVIII w.)”¹⁵. Uczony już od 1958 r. otrzymywał propozycje wyjazdu do Paryża w charakterze wykładowcy, lecz z przyczyn „osobistych, naukowych i rodzinnych” odmawiał, sugerując, iż będzie mógł wyjechać właśnie w roku akademickim 1963/1964¹⁶. Jego następcami byli Juliusz Starzyński, historyk sztuki (rok 1964/1965)¹⁷, Stanisław Ehrlich, prawnik (rok 1965/1966)¹⁸, oraz pracownik SGPiS Kazimierz Łaski (1966/1967)¹⁹. Co prawda polskie źródło zamiast Łaskiego wymienia Andrzeja Wyczańskiego²⁰, ale materiały francuskie wydają się pewniejsze²¹.

Lata 1968 i 1969 przyniosły nieco zamieszania, nie tylko na skutek wydarzeń marcowych w Polsce i majowych we Francji. Od października 1967 r. do lutego 1968 r. funkcję kierownika „polskiej katedry” pełnił prawnik Remigiusz Bierzanek. Pierwotnie miał on wykładać tylko do stycznia 1968 r., ale na skutek choroby swego następcy Jerzego Tepichta według jednego źródła został aż do czerwca²², a według innego – do lutego²³. Tepicht przebywał we Francji prawdopodobnie do września 1968 r.²⁴ Jego następcą, Aleksander Gieysztor (wykłady „Historia polskiego średniowiecza: gospodarka, społeczeństwo, kultura” oraz „Średniowieczne miasto

¹¹ *Ibidem*, Profesorowie polscy, Zygmunt Rybicki, Decyzja MAE, 15 II 1961 r., b.p.

¹² *Ibidem*, Profesorowie polscy, Bogusław Leśnodorski, Decyzja MAE, 11 X 1961 r., b.p.

¹³ *Ibidem*, Profesorowie polscy, Jerzy Tepicht, Decyzja MAE, 29 X 1962 r., b.p.

¹⁴ *Ibidem*, Profesorowie polscy, Czesław Bobrowski, Decyzja MAE, 29 V 1963 r., b.p.

¹⁵ Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Profesorowie polscy, Witold Kula, Pismo Louisa Velaya do Witolda Kuli, 27 XI 1964 r., b.p.; Ośrodek Archiwów Współczesnych (Centre des Archives Contemporaines) [dalej: CAC], Akta osobowe, Witold Kula, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Witold Kula, 2 I 1964 r., b.p.

¹⁶ Gabinet Rękopisów BUW, Spuścizna prof. Witolda Kuli, 4293, Pismo Witolda Kuli do rektora UW, 13 VI 1963 r., b.p.; *ibidem*, Pismo sekretarza Wydziału Naukowego PAN do Witolda Kuli, 26 III 1962 r., b.p.

¹⁷ Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Profesorowie polscy, Juliusz Starzyński, Decyzja MAE, 29 VII 1964 r., b.p.

¹⁸ *Ibidem*, Profesorowie polscy, Stanisław Ehrlich, Decyzja MAE, 16 IX 1965 r., b.p.

¹⁹ *Ibidem*, Profesorowie polscy, Kazimierz Łaski, Decyzja MAE, 29 VIII 1966 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Kazimierz Łaski, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Kazimierz Łaski, 1 X 1966 r., b.p.

²⁰ Archiwum IH PAN, Sekretariat, 5/77, Pismo Tadeusza Manteuffla do Tadeusza Cieślaka, 10 V 1966 r., b.p.

²¹ Zob. np. CAC, Akta osobowe, Andrzej Wyczański, 1993 0501, art. 11, Pismo Louisa Velaya do MEN, 22 X 1970 r., b.p.

²² Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Profesorowie polscy, Remigiusz Bierzanek, Decyzja MAE, 3 V 1968 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Remigiusz Bierzanek, 1993 0501, art. 1, Zaświadczenie administracyjne, Remigiusz Bierzanek, 14 V 1968 r., b.p.

²³ Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Profesorowie polscy, Jerzy Tepicht, Decyzja MAE, 22 XI 1967 r., b.p.

²⁴ *Ibidem*.

w Polsce”), zjawił się dopiero w marcu 1969 r.²⁵ – być może przerwa ta miała jakiś związek ze skutkami Marca. Między październikiem a grudniem tego roku w szkole wykładał prawnik Karol Aleksandrowicz²⁶. Był on jednak przedstawicielem Polonii, prawdopodobnie jego zajęcia odbywały się równoległe do zajęć Gieysztora. Nie jest to pewne, gdyż nie wiadomo dokładnie, jak długo ten drugi pełnił funkcję *directeur d'études*. W każdym razie Aleksandrowicz był gościem École także wcześniej, w 1962 i 1963 r.²⁷

Na pewno między styczniem a wrześniem 1970 r. kierownikiem polskiej katedry był po raz drugi Stefan Kieniewicz („Ewolucja społeczeństwa polskiego w XIX w.”). Jego następcą, Andrzej Wyczański („Społeczne i gospodarcze aspekty badań nad konsumpcją spożywczą”), według kilku niezależnych źródeł miał wykładać w szkole przez pełny rok akademicki 1970/1971²⁸. Inny dokument zawiera z kolei informację, że aż przez dwa lata, od października 1969 do września 1971 r., polskim *directeur d'études* miał być ekonomista Ignacy Sachs²⁹. Rozbieżność ta wynikała z faktu, że Sachs w wyniku wydarzeń marcowych był zmuszony do emigracji.

W kolejnych latach pobytu polskich wykładowców skróciły się. Między styczniem a lipcem 1972 r. Edmund Cieślak prowadził zajęcia „Wybrane problemy historii miast bałtyckich XV–XVIII w.” oraz „Polsko-francuskie stosunki konsularne i gospodarcze w XVIII w.”³⁰ Jednocześnie w okresie od kwietnia do czerwca cykl gościnnych wykładów wygłosił Witold Kula. Planowano również dyskusje nad jego *Teorią ekonomiczną systemu feudalnego*, świeżo przetłumaczoną na język francuski³¹. Tylko przez trzy miesiące funkcję kierownika „polskiej katedry” pełnili wybrani po Cieślaku Janusz Pajewski (styczeń–marzec 1973 r.) i socjolog Kazimierz Żygulski (kwiecień–czerwiec)³². Tak krótki pobyt tego pierwszego mógł wynikać z faktu, że wykłady Pajewskiego o I wojnie światowej nie przypadły do gustu kierownictwu szkoły. Następcą Żygulskiego został Stanisław Kalabiński z Instytutu Historii PAN, wykładający prawdopodobnie od kwietnia do września 1974 r.³³ (według mniej pewnego źródła od stycznia do czerwca³⁴).

²⁵ Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Spuścizna prof. Tadeusza Manteuffla, III-192/125, Pismo Marie-Louise [?] Dufour z Wydziału Wydawnictw VI Sekcji do Tadeusza Manteuffla, 2 XII 1968 r., k. 198–199.

²⁶ CAC, Akta osobowe, Karol Aleksandrowicz, 1993 0501, art. 1, Decyzja MAE, 27 VIII 1969 r., b.p.

²⁷ *Ibidem*, Zaświadczenie, Karol Aleksandrowicz, 1 III 1963 r., b.p.

²⁸ CAC, Akta osobowe, Andrzej Wyczański, 1993 0501, art. 11, Zaświadczenie administracyjne, Andrzej Wyczański, 4 X 1971 r., b.p.; *ibidem*, Pismo Jacques'a Le Goffa do sekretarza stanu ds. uniwersytetów, 18 IV 1977 r., b.p.; *ibidem*, Andrzej Wyczański, Proponowany program zajęć w VI Sekcji EPHE (rok akademicki 1970/1971), [1970 r.], b.p.

²⁹ CAC, Akta osobowe, Karol Aleksandrowicz, 1993 0501, art. 1, Decyzja MAE, 27 VIII 1969 r., b.p.

³⁰ Archiwum Stacji Naukowej PAN w Paryżu [dalej: Stacja PAN], Materiały luźne, Korespondencja 1972–1973 r., Sprawozdanie Edmunda Cieślaka z pobytu we Francji jako wykładowcy VI Sekcji EPHE, [marzec 1973 r.], b.p.; CAC, Akta osobowe, Edmund Cieślak, 1993 0501, art. 2, Arrêté du MAE, 10 III 1972 r., b.p.

³¹ Archiwum UW, Akta personalne, Witold Kula, 16 488, Pismo Czesława Kupisiewicza, prorektora UW, do Departamentu Studiów Uniwersyteckich, Ekonomicznych i Pedagogicznych Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego, 15 II 1972 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Witold Kula, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Witold Kula, 14 III 1964 r., b.p.

³² AMSZ, Departament Informacji i Współpracy Kulturalnej, 1973, 11/77, w. 10, Informacje i uwagi PAN dotyczące współpracy naukowej z Francją w ramach „Programu wymiany kulturalnej i naukowej między PRL a Republiką Francuską na lata 1972–1973”, 7 VI 1973 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Kazimierz Żygulski, 1993 0501, art. 11, Pismo Jacques'a Le Goffa do MEN, 15 III 1973 r., b.p.

³³ CAC, Akta osobowe, Stanisław Kalabiński, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Stanisław Kalabiński, 4 IV 1974 r., b.p.

³⁴ Stacja PAN, Materiały luźne, Korespondencja 1972–1973, Pismo Władysława Markiewicza do Jacques'a Le Goffa, 19 IV 1973 r., b.p.

Na podstawie porozumienia między PAN a École z 1973 r. oficjalnie zmniejszono wymiar pobytu polskich profesorów w charakterze wykładowców. Odtąd miał przyjeżdżać już tylko jeden (na semestr) lub dwóch (na trymestr) rocznie. Ponadto stypendium w większym stopniu uzależniono od roku kalendarzowego, a nie akademickiego. Nadal jednak na skutek powolnych decyzji polskiej biurokracji istniała niedobra praktyka opóźnień wyjazdów, w wyniku czego część pobytu polskich wykładowców przypadła na okres wakacyjny. Tak stało się w przypadku Mariana Mazura z Instytutu Polityki Naukowej MSzW: pierwotnie miał on wykładać między styczniem a czerwcem 1975 r.³⁵, ale ostatecznie przybył dopiero w kwietniu i został do września³⁶. Podobnie było rok później: co prawda Aleksander Gieysztor wykładał zapewne między kwietniem a czerwcem³⁷ (według planów między styczniem a marcem³⁸), ale socjolog Andrzej Kwilecki – w dziwnym okresie od lipca do września³⁹ (według planów od kwietnia do czerwca⁴⁰). Tak więc cały jego pobyt przypadł na wakacje. W tym samym roku od października do grudnia „polską katedrą” kierował literaturoznawca Roman Zimand⁴¹.

Zgodnie z planami w pierwszej połowie 1976 r. wykłady w szkole mieli prowadzić Jerzy Topolski (styczeń–marzec) i socjolog Jan Danecki (kwiecień–czerwiec)⁴². Rzeczywistość była jednak inna, choć trudno ją odtworzyć: francuskie źródła przekonują, że Topolski gościł w salach École przy bulwarze Raspail, zastępując dwóch innych zaproszonych zagranicznych uczonych, w czerwcu oraz od sierpnia do września⁴³. Z kolei zaświadczenie administracyjne École – a więc wiarygodny dokument – sugeruje, że w marcu funkcję *directeur d'études associé* („stowarzyszonego dyrektora studiów”) pełnił Andrzej Wyczański, zastępując prof. Henri Tajfela w ramach puli przyznawanej uczonym z Quebecu⁴⁴. Sprawę komplikuje dodatkowo fakt, że w materiałach École znajduje się zaproszenie na wykład Topolskiego, który miał się odbyć 13 grudnia 1977 r.⁴⁵ – uczoney przebywał więc w tym czasie w Paryżu, ale może nie w charakterze kierownika „polskiej katedry”. Co więcej, istnieją jeszcze zaproszenia na podobne wykłady w... styczniu, lutym

³⁵ Stacja PAN, Materiały luźne, Korespondencja 1974–1975, Pismo Władysława Markiewicza do Jacques'a Le Goffa, 15 X 1974 r., b.p.

³⁶ CAC, Akta osobowe, Marian Mazur, 1993 0501, art. 7, Zaświadczenie administracyjne, Marian Mazur, 20 VIII 1975 r., b.p.

³⁷ CAC, Akta osobowe, Aleksander Gieysztor, 1993 0501, art. 4, Zaświadczenie administracyjne, Aleksander Gieysztor, 25 VII 1976 r. [?], b.p.

³⁸ AMSZ, Departament Prasy Współpracy Kulturalnej i Naukowej [dalej: DPWkiN], 11/82, w. 6, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Republiką Francji za lata 1976–1977”, [1978 r.?], b.p.

³⁹ CAC, Akta osobowe, Andrzej Kwilecki, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Andrzej Kwilecki, 2 VII 1976 r. [?], b.p.

⁴⁰ AMSZ, DPWkiN, 11/82, w. 6, BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Republiką Francji za lata 1976–1977”, [1978 r.?], b.p.; CAC, Akta osobowe, Roman Zimand, 1993 0501, art. 11, Pismo F. [?] Pianello do Romana Zimanda, 3 I 1977 r., b.p.; AMSZ, DPWkiN, 11/82, w. 6, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Republiką Francji za lata 1976–1977”, [1978 r.?], b.p.

⁴¹ CAC, Akta osobowe, Roman Zimand, 1993 0501, art. 11, Pismo F. [?] Pianello do Romana Zimanda, 3 I 1977 r., b.p.

⁴² Stacja PAN, Współpraca naukowa. Umowy, porozumienia,teczka „PAN–EHESZ lata 70., 80.”, Pismo Władysława Markiewicza do Jacques'a Le Goffa, 7 XII 1976 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Jan Danecki, 1993 0501, art. 2, Zaświadczenie administracyjne, Jan Danecki, 4 VII 1977 r., b.p.

⁴³ CAC, Akta osobowe, Jerzy Topolski, 1993 0501, art. 10, Pismo F. [?] Pianello do Jerzego Topolskiego, 16 VI 1977 r., b.p.

⁴⁴ CAC, Akta osobowe, Andrzej Wyczański, 1993 0501, art. 11, Zaświadczenie administracyjne, Andrzej Wyczański, 16 IX 1977 r., b.p.

⁴⁵ CAC, Enseignement, 2000 0071, art. 21, Zaproszenie, Jerzy Topolski, „Kontrowersje wokół pojęcia własności feudalnej”, 6 XII 1977 r., b.p.

i marcu 1977 r.⁴⁶ Trudno rozstrzygnąć, jak było naprawdę; zapewne jeden z wymienionych powyżej polskich badaczy wykładał poza ramami „polskiej katedry”.

Nieco mniejsze trudności sprawiła ustalenie nazwisk polskich uczonych przybyłych w następnym roku. Plan zakładał podróż Tadeusza Jędruszcza (styczeń–marzec) i Pawła Rybickiego (kwiecień–czerwiec)⁴⁷. Jednak administracja EHESS i Biura Współpracy Naukowej z Zagranicą PAN niezależnie podały, że Jędruszcza „wykładał” między lipcem a wrześniem (znow w okresie wakacji), zaś jego następczynią była Salomea Kowalewska z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. O Rybickim nie wspomniano⁴⁸. W 1979 r., w okresie od kwietnia do września, w École ponownie gościł Andrzej Kwilecki z Zakładu Badań nad Polonią Zagraniczną PAN (zajęcia „Naród jako grupa społeczna”)⁴⁹. Nie dotarłem do informacji na temat innych uczonych.

Od 1980 r. zaproszenia polskich wykładowców zaczęły być realizowane głównie za pośrednictwem blisko związanej z EHESS fundacji Maison des Sciences de l’Homme (Dom Nauk o Człowieku), z którą w styczniu 1979 r. Wydział IH PAN podpisał osobne porozumienie. Zmiana ta nie przyczyniła się jednak do zmniejszenia trudności z odtworzeniem nazwisk i dat. Na początku roku na czele „polskiej katedry” stali prawdopodobnie pracownicy IH PAN: Franciszek Ryszka („Ruchy ekstremistyczne w Europie XX w.”) i Tadeusz Łepkowski („Naród i świadomość narodowa w Europie Środkowej i Ameryce Łacińskiej w XVII–XX w.”)⁵⁰. W tym samym czasie w Ośrodku Badań Historycznych odczyty wygłosił też Andrzej Wyczański⁵¹ oraz Leszek Kołakowski, wówczas profesor Oksfordu. Co ciekawe, ten drugi nie zajmował się filozofią, tylko omawiał współczesne problemy krajów bloku wschodniego – podtekst polityczny był tu wyraźny⁵². Może dlatego wykład uczonego określono jako „nieoficjalne seminarium”⁵³. Na kolejny ślad „typowego” polskiego *directeur d’études associé* można natrafić dopiero w grudniu, kiedy zajęcia w École prowadziła Aleksandra Dunin-Wąsowicz⁵⁴.

⁴⁶ *Ibidem*, Zaproszenie, Jerzy Topolski, „Metodologia historii”, 20 I, 3 II, 24 II, 10 III, 24 III 1977 r., [styczeń 1977 r.?], b.p.

⁴⁷ Stacja PAN, Współpraca naukowa. Umowy, porozumienia,teczka „PAN–EHESS lata 70., 80.”, Pismo Władysława Markiewicza do François Fureta, 12 XI 1977 r., b.p.

⁴⁸ AMSZ, DPWkiN, 18/84, w. 5, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Francją za lata 1978–1980” i propozycje do programu na lata 1981–1983, [1980 r.?], b.p.; CAC, Akta osobowe, Tadeusz Jędruszcza, 1993 0501, art. 5, Zaświadczenie administracyjne, Tadeusz Jędruszcza, 4 VII 1978 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Salomea Kowalewska, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Salomea Kowalewska, 21 VIII 1978 r., b.p.

⁴⁹ AMSZ, DPWkiN, 18/84, w. 5, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Francją za lata 1978–1980” i propozycje do programu na lata 1981–1983, [1980 r.?], b.p.; CAC, Akta osobowe, Andrzej Kwilecki, 1993 0501, art. 6, Pismo François Fureta do ministra ds. uniwersytetów, 21 XII 1978 r., b.p.

⁵⁰ AMSZ, DPWkiN, 18/84, w. 5, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Francją za lata 1978–1980” i propozycje do programu na lata 1981–1983, [1980 r.?], b.p.; CAC, Akta osobowe, Janusz Żarnowski, 1993 0501, art. 9, Zaświadczenie administracyjne, Franciszek Ryszka, 2 I 1980 r., b.p.; zob. przykładowe wykłady: CAC, Nauczanie, Seminarium CRH, 2000 0071, art. 21, Tadeusz Łepkowski, „Porównanie dwóch doświadczeń socjalizmu: Polska i Kuba”, 10 VI 1980 r., b.p.; *ibidem*, „Rozważania nad socjologią polskiego ruchu oporu w czasie II wojny światowej”, 17 III 1980 r., b.p.

⁵¹ CAC, Nauczanie, Seminarium CRH, 1976–1990, 2000 0071, art. 21, Andrzej Wyczański, „Dziesięcina i struktura rolna w Polsce od końca XV w. do początku XVI w.”, 30 V 1980 r., b.p.

⁵² *Ibidem*, Leszek Kołakowski, „Współczesna sytuacja w krajach Europy Wschodniej”, 18 III 1980 r., b.p.

⁵³ CAC, Stosunki międzynarodowe, Misje CRH, 2000 0071, art. 13, Notatka dotycząca zagranicznego gościa Leszka Kołakowskiego, [1980 r.], b.p.

⁵⁴ CAC, Akta osobowe, Aleksandra Dunin-Wąsowicz, 1993 0501, art. 3, Zaświadczenie administracyjne, Aleksandra Dunin-Wąsowicz, 26 II 1981 r., b.p.

W styczniu 1981 r. do Paryża miał przybyć Jerzy Topolski (wywieszono nawet informację o prowadzonych przez niego zajęciach⁵⁵), ale był zmuszony odwołać podróż⁵⁶. W związku z tym „polska katedra” została obsadzona na dłużej dopiero w kwietniu przez Andrzeja Ajnenkiela z IH PAN, który prowadził zajęcia na temat przeobrażeń społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej⁵⁷. Według innego źródła w okresie maj–czerwiec w École wykładał Stefan Meller⁵⁸. Prawdopodobnie jeden z nich nie był kierownikiem „polskiej katedry”. W tym też czasie przez jeden miesiąc (lutych) w EHESS gościł emigrant Bronisław Baczko („Wyobrażenia społeczne okresu rewolucyjnego. Problemy badawcze”); nie wiadomo, na jakich zasadach⁵⁹. Po Ajnenkielu w drugiej połowie roku – bezpośrednio przed stanem wojennym – w CRH przebywali jeszcze Jerzy Kłoczowski i Karol Modzelewski. Ten pierwszy zajmował się historią i współczesnością religii w Polsce⁶⁰, a drugi – polskim średniowieczem⁶¹. W sumie w tym roku „Solidarności” na zaproszenia MSH – w ramach wykładów, misji, udziału w seminariach, międzynarodowych grupach roboczych itp. – krótkoterminowe wizyty w École złożyły 23 osoby. Dominowali jak zwykle historycy. Najwięcej osób przybyło w ramach seminarium „Historia ruchu robotniczego” (pięć) oraz na seminarium poświęcone „Solidarności” (cztery)⁶².

Stan wojenny zastopował praktykę zapraszania polskich *directeurs d'études* i postawił istnienie „polskiej katedry” pod znakiem zapytania. Dokumenty z 1982 r. wprowadzają olbrzymi chaos informacyjny. W styczniu kierownictwo „polskiej katedry” miał objąć Janusz Żarnowski, poruszając nieobojętny politycznie temat: „Geneza współczesnych wydarzeń w Polsce. Historia społeczna Polski XIX–XX w.”⁶³ W kwietniu jego zastępcą miał zostać Ryszard Kiersnowski, jednak z powodu choroby żony najprawdopodobniej odwołał przyjazd⁶⁴. Z drugiej strony w administracji EHESS widnieje zaświadczenie o jego przybyciu w marcu 1982 r.⁶⁵ W przypadku Żarnowskiego jedno źródło mówi o jego pobycie w okresie od maja do czerwca⁶⁶, inne od marca do maja⁶⁷. Co

⁵⁵ CAC, Nauczanie, 2000 0071, art. 21, Informacja CRH dotycząca seminarium Jerzego Topolskiego, 15 I 1981 r., b.p.

⁵⁶ CAC, Akta osobowe, Jerzy Topolski, 1993 0501, art. 10, Pismo François Fureta do ministra ds. uniwersytetów, 26 I 1981 r., b.p.

⁵⁷ AMSZ, DPWkiN, 2/88, w. 4, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Francją za lata 1981–1982”, [październik 1982 r.], b.p.; zob. przykładowo cykl odczytów: Nauczanie, Seminarium CRH, 2000 0071, art. 21, Andrzej Ajnenkiel, „Społeczeństwo i władza w Polsce XIX–XX w.”, [maj 1981 r.], b.p.

⁵⁸ CAC, Akta osobowe, Stefan Meller, 1993 0501, art. 7, Zaświadczenie administracyjne, Stefan Meller, 24 IV 1981 r., b.p.

⁵⁹ CAC, Akta osobowe, Bronisław Baczko, 1993 0501, art. 1, Zaświadczenie administracyjne, Bronisław Baczko, 2 II 1981 r., b.p.

⁶⁰ Zob. np. wykład: CAC, Nauczanie, Seminarium CRH, 2000 0071, art. 21, Jerzy Kłoczowski, „Współczesny katolicyzm społeczeństwa polskiego”, 1 X 1981 r., b.p.

⁶¹ Zob. np. *ibidem*, Karol Modzelewski, „Między władzą królewską a senioralną. Problem transformacji w Polsce XII–XIII w.”, 17 XI 1981 r., b.p.

⁶² Archiwum Fundacji Maison des Sciences de l'Homme, Dokumenty administracyjne, Polska, Sprawy ogólne, Budżet, Rachunek sum wydanych w 1981 r. na polskich gości, [1982 r.?], b.p.

⁶³ CAC, Akta osobowe, Janusz Żarnowski, 1993 0501, art. 11, Pismo Leszka Kubickiego, zastępcy sekretarza Wydziału Nauk Społecznych PAN, do François Fureta, 2 X 1981 r., b.p.

⁶⁴ CAC, Akta osobowe, Ryszard Kiersnowski, 1993 0501, art. 6, Pismo Ryszarda Kiersnowskiego do prezydenta EHESS, 12 V 1982 r., b.p.

⁶⁵ *Ibidem*, Zaświadczenie administracyjne, Ryszard Kiersnowski, 15 III 1982 r., b.p.

⁶⁶ AMSZ, DPWkiN, 2/88, w. 4, Sprawozdanie BWNzZ PAN z realizacji „Programu wymiany i współpracy kulturalnej, naukowej i technicznej między PRL i Francją za lata 1981–1982”, [październik 1982 r.], b.p.; zob. przykładowo odczyt: CAC, Nauczanie, Seminarium CRH, 2000 0071, art. 21, Janusz Żarnowski, „Polska inteligencja i jej rola w rozwoju społeczeństwa polskiego do dnia dzisiejszego”, 27 IV 1982 r., b.p.

⁶⁷ CAC, Akta osobowe, Janusz Żarnowski, 1993 0501, art. 11, Zaświadczenie administracyjne, Janusz Żarnowski, 15 III 1982 r., b.p.

więcej, między czerwcem a lipcem w szkole mógł wykładać Andrzej Dudziński⁶⁸. Jednocześnie od maja do czerwca w charakterze *maître d'assistant invité* miała przebywać Kamila Eimerl-Witkowska, psycholog z Uniwersytetu Wrocławskiego. Przyjazd jednak anulowano, a prawdopodobnie wtedy w École pojawił się Żarnowski⁶⁹. Formalnie badaczkę zastępował Dudziński⁷⁰. Na samym początku roku w École gościła jeszcze Elżbieta Kaczyńska („Wyjaśnianie polskiego ruchu społecznego z 1980 r. poprzez ewolucję społeczną i ideologiczną XIX–XX w.”), której wprowadzenie stanu wojennego uniemożliwiło powrót do kraju⁷¹.

Zamiast przedstawiania coraz bardziej problematycznych informacji i prezentowania kolejnych nazwisk, podkreślmy wyraźnie, że w roku 1982 tradycja „polskiej katedry” praktycznie zanikła⁷², co było charakterystycznym przejawem osłabienia współpracy między środowiskiem „Annales” a polskimi humanistami. Proces ten uwidocznił się już w latach siedemdziesiątych, kiedy to systematycznie skracano długość pobytów polskich wykładowców, przez co nie mogli oni wpisać się w podstawową ofertę programową École. Po 1982 r. Polacy będą zapraszani już wyłącznie na krótkie pobyty (od kilku dni do miesiąca), nie w charakterze *associés* („stowarzyszeni”), ale *invités* („zaproszeni”), podobnie jak np. uczeni węgierscy⁷³. Tym samym zniknie specyfika współpracy polsko-francuskiej w tej dziedzinie, a polscy wykładowcy zostaną „degradowani” do rzędu innych partnerów szkoły. Nie oznacza to bynajmniej, by polscy uczeni przestali się w EHESS pojawiać. Charakterystyczne jest jednak, że w latach 1982–1983 byli to głównie uczeni emigracyjni i polonijni (Wojciech Karpiński, Krzysztof Starzec czy Ludwik Stomma)⁷⁴. Jednocześnie, jak podkreśla Rose-Marie Lagrave, szkoła rozwinęła praktykę nieoficjalnego zapraszania uczonych z Polski. Wynikało to nie tylko z przyczyn politycznych, lecz również pragmatycznych: w trudnej rzeczywistości „normalizacji” bardzo często zaproszeni uczeni nie dostawali wiz i paszportów. W ramach oficjalnych nominacji współfinansowanych przez rząd francuski rezygnacja z przyjazdu oznaczała dla EHESS utratę miesięcy stypendialnych, dlatego też rozwijano praktykę zaproszeń nieformalnych⁷⁵.

* * *

Oprócz systematycznej działalności „polskiej katedry” przez cały interesujący nas okres badacze z Polski wygłaszali w salach École gościnne wykłady lub też cykle odczytów, przede wszystkim z okazji pobytu we Francji. W materiałach szkoły klasyfikowano je jako „kursy” i „konferencje”. Pierwsze odbyły się już w roku akademickim 1957/1958. Ewolucję tej formy współpracy oddaje poniższa tabela, nieuwzględniająca zajęć prowadzonych przez *directeurs d'études*.

⁶⁸ CAC, Akta osobowe, Andrzej Dudziński, 1993 0501, art. 3, Zaświadczenie administracyjne, Andrzej Dudziński, 12 VIII 1982 r., b.p.

⁶⁹ CAC, Akta osobowe, Kamila Eimerl-Witkowska, 1993 0501, art. 3, Pismo C. [?] Carrière'a do Kamili Eimerl-Witkowskiej, 13 IX 1982 r., b.p.

⁷⁰ CAC, Akta osobowe, Andrzej Dudziński, 1993 0501, art. 3, Zaświadczenie administracyjne, Andrzej Dudziński, 12 VIII 1982 r., b.p.

⁷¹ CAC, Nauczanie, Seminarium CRH, 2000 0071, art. 21, Elżbieta Kaczyńska, „Socjalizm, nacjonalizm i ruch robotniczy w Polsce w historiografii okresu 1850–1980”, 8 II 1982 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Elżbieta Kaczyńska, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Elżbieta Kaczyńska, 2 III 1982 r., b.p.

⁷² Archiwum IH PAN, Sekretariat IH PAN, 5/79, Informacja o współpracy z EHESS, [1988/1989 r.?], b.p.

⁷³ CAC, Stosunki międzynarodowe, Misje CRH, 2000 0071, art. 13, Decyzje, rozporządzenia i dekrety ministra otrzymane w dniach 23–29 IX 1981 r., 29 IX 1981 r., b.p.

⁷⁴ CAC, Akta osobowe, Krzysztof Jeremi Starzec, 1993 0501, art. 10, Decyzja MAE, 4 V 1982 r., b.p.; CAC, Akta osobowe, Wojciech Karpiński, 1993 0501, art. 6, Zaświadczenie administracyjne, Wojciech Karpiński, 4 VI 1982 r., b.p.

⁷⁵ Nieautoryzowany wywiad z prof. Rose-Marie Lagrave, 10 XI 2005 r.

W przypadku kursów widać, że około 1963 r. udział Polaków ograniczył się w zasadzie do zajęć w ramach „polskiej katedry”. Jeśli chodzi o pojedyncze wykłady, ich liczba była w miarę stabilna, choć źródła nie dostarczają wyczerpujących danych. Najpewniej są też one zaniżone – obok oficjalnych, ujętych w formalne ramy wykładów, odbywało się przecież wiele prelekcji polskich uczestników zajęć, seminariów.

Tabela 3. Kursy i wykłady polskich uczonych w VI Sekcji EPHE w latach 1957–1965

Rok ak.	„Kursy”	„Konferencje”
1957/1958	1 Aleksander Gieystoz, L’origine des villes polonaises	5 Leszek Kołakowski, Spinoza – 3 razy; Marian Morelowski, La formation de la ville de Wrocław de l’an mille à 1300; Tadeusz [?] Lutoborski, O systemie cen w Polsce
1958/1959	2 Bogdan Suchodolski, L’histoire des idées en Pologne; Leszek Kołakowski, Les possibilités d’une interprétation du mysticisme dans le cadre du matérialisme historique	6 Czesław Bobrowski, L’originalité des méthodes de la planification polonaise; Stanisław Lorentz, Mécénat et société en Pologne au XVIIIe siècle; Adam Schaff, La théorie des communications; Adam Sandauer, Mouvement littéraire en Pologne d’avant-guerre; Julian Hochfeld, Marxisme dans la sociologie polonaise; Emmanuel Rostworowski, O Francji Ludwika XV i Polsce
1959/1960	1 Tadeusz Lewicki, Ekonomia społeczeństw słowiańskich w średniowieczu	3 Czesław Bobrowski, O planifikacji; Tadeusz Kotarbiński, O prakseologii i Oskar Lange, O planifikacji
1960/1961	2 Witold Kula, Ekonomia polska w XVI–XVIII w.; Aleksander Gieystoz, Społeczne aspekty średniowiecznej cywilizacji polskiej	3 Janusz Chmielewski, Starożytna logika chińska; Stefan Żółkiewski, Literatura polska w XX w.; Tadeusz Manteuffel, Państwo Mieszka I
1961/1962	1 Marian Małowist, Atlantyk a Europa Wschodnia w XV–XVI w.	5 Celina Bobińska, Rynek wewnętrzny w Polsce XVIII w.; Eugeniusz Garbacik, Handel państwowy w Polsce; Witold Hensel, Powstanie Instytutu Historii Kultury Materialnej; Nina Kula-Assorodobraj, O świadomości historycznej; Janina Leskiewicz, Inteligencja polska w XIX w. – definicja socjologiczna i podejście historyczne
1962/1963	1 Julian Hochfeld, Materializm historyczny a rozwój socjologii	4 Zdzisław Fedorowicz, Ekonomia socjalistyczna; Waldemar Voisé, Uczeni renesansowi; Marian Weralski, Ekonomia socjalistyczna; Leon Zawadowski, Konstrukcje gramatyczne
1963/1964	0	-
1964/1965	0	-

Źródło: Archiwum EHESS, Zbiory Clemensa Hellera (1957–1972), CPCH 37, Program współpracy naukowej między VI Sekcją EPHE, Polską Akademią Nauk i Ministerstwem Szkolnictwa Wyższego w ramach programu wymiany i współpracy kulturalno-naukowej między Francją a Polską w latach 1957–1965, [1966 r. ?], b.p.; Archiwum EHESS, Zbiory Louisa Velaya (1958–1972), Polska 1958–1960, CPLV 71, Program studiów polskich w ramach regionalnych programów VI Sekcji EPHE, [1960 r.], b.p.

Jest oczywiste, że każdy niemal stypendysta École w mniejszym lub większym stopniu korzystał z oferty wykładów i seminariów szkoły. Czasem ograniczało się to do sporadycznego – w przerwach między kwerendą archiwalną – uczęszczania na wykłady „sław” (Fernanda Braudela czy Ernesta Labrousse’a), wynikającego głównie z ciekawości. Czasami przybierało zaś formę sumiennej pracy w ramach zajęć prowadzonych przez specjalistów w dziedzinie interesującej danego stypendystę, np. podczas pobytu w Aix-en-Provence na przełomie 1971 i 1972 r. profesor Instytutu Historii Kultury Materialnej Jan Pazdur uczestniczył w seminariach doktoranckich prof. Maurice’a Agulhona i Michela Vovelle’a⁷⁶. Polscy badacze wygłaszali też niekiedy referaty na francuskich seminariach, czasami w bardzo oficjalnej formie, np. w kwietniu 1987 r. Stanisław Salmonowicz w ramach zajęć Jeana Hébrarda i Dominique Julii miał wystąpienie na temat „Jezuickie kolegia w Polsce od XVI do XVIII w.”⁷⁷.

Nie potrafię podać proporcji między tymi dwiema postawami: od biernego i sporadycznego uczestnictwa w wykładach po systematyczną i zaangażowaną pracę na specjalistycznych zajęciach. Miały one zresztą tyle odcieni, ilu było przyjeżdżających. Rozwinięcie tego wątku wymagałoby śledzenia każdego przypadku z osobna, a wobec faktu, że jest on dość oczywisty, postanowiłem go pominąć.

Pomimo zarysowanych powyżej kilku rzeczywistych przejawów szczególnej obecności polskich uczonych (głównie historyków) w środowisku „Annales”, należy wyraźnie podkreślić, że obecność polskiej twórczości we Francji była znacznie słabsza niż francuskiej w Polsce. Polsko-francuska wymiana intelektualna, przynajmniej w dziedzinie nauk historycznych, pozostawała wyraźnie jednostronna.

⁷⁶ Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Kontakty zagraniczne IHKM, 87/K. Zagr./1972, Sprawozdanie Jana Pazdura z pobytu we Francji, [luty 1972 r.].

⁷⁷ CAC, Stosunki międzynarodowe, 2000 0071, art. 71, Dyrekcja Ośrodka Badań Historycznych, Zaproszenie na wykład Stanisława Salmonowicza, 23 III 1987 r., b.p.